

მალხაზ ჩოხარაძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პროფესორი, ფილოლოგიის დოქტორი
(+995) 577-722-202, malkhaz.chokharadze@bsu.edu.ge

ნაირა ვარდმანიძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
დოქტორანტი
(+995) 557588654, naira.vardmanidze@mail.ru

**მუჰაჯირთა შთამომავლების ქართული ფრიდონ ხალვაშის
პოეზიაში**

Malkhaz Chokharadze

Batumi Shota Rustaveli State University
Professor, PhD
(+995) 577-722-202, malkhaz.chokharadze@bsu.edu.ge

Naira Vardmanidze

Student
(+995) 557588654, naira.vardmanidze@mail.ru

**Georgian language of the descendants of muhajirs in the poetry of
Pridon Khalvashi**

აბსტრაქტი. ქართველთა მუჰაჯირობა და მუჰაჯირთა შთამომავლების ცხოვრება ფრიდონ ხალვაშის შემოქმედების ერთ-ერთი ძირითადი თემაა. ეს თემა ფართოდ აისახა მწერლის შემოქმედებაში - როგორც პროზაულ, ასევე, პოეტურ ტექსტებში.

1968 წელს, თურქეთში ქართველ მწერალთა დელეგაციის სტუმრობის დროს, მწერალს შესაძლებლობა მიეცა, შეხვედროდა ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებს. მათ შორის თავის ნათესავებსაც. ნაშრომში გაანალიზებულია, ერთი მხრივ, პოეზიაში ასახული რეალობა, მეორე მხრივ, სუბიექტური განცდები პოეტისა, რომელსაც შესაძლებლობა მიეცა დაკვირვებოდა თურქეთში, მარმარილოს ზღვის რეგიონში მცხოვრები ქართველი მუჰაჯირების შთამომავალთა ცხოვრებას, მათ მეტყველებას, მშობლიურ ენასთან დამოკიდებულებას. ნაშრომში, ასევე, მოცემულია მუჰაჯირთა შთამომავლების თაობათა ყოფის შედარების ცდა.

საკვანძო სიტყვები: მუჰაჯირობა, ქართველი მუჰაჯირები, მხატვრული ტექსტები, ქართული ენა, ფრიდონ ხალვაში.

Abstract. Migration of Georgians and the life of the descendants of muhajirs is one of the main topics of Fridon Khalvashi's work. The given is theme is widely reflected in the writer's work, both in prose and in poetic texts.

In 1968, during the visit of a delegation of Georgian writers to Turkey, the writer had the opportunity to meet with the descendants of Georgian muhajirs, including his own relatives. The work mainly reflects the impressions of the late 60s. On the one hand, there is the analysis of the reality depicted in poetry, on the other hand, there are reflected the subjective feelings of the poet, who had the opportunity to observe the life, the speech and the attitude to the native language of the descendants of Georgian muhajirs living in the Marmara region of Turkey. The article also presents an attempt to compare the lives of generations of the descendants of muhajirs.

Keywords: emigration, Georgian emigrants, artistic texts, Georgian Language, Fridon Khalvashi.

მუჰაჯირობა მე-19 საუკუნის საქართველოს ისტორიის ტრაგიკული ნაწილია. ქართველ მუსლიმთა მასობრივ გადასახლებათა ტალღები რუსეთ-ოსმალეთის ომების ერთ-ერთი ტრაგიკული შედეგია. საქართველოს, კერძოდ, ქვეყნის სამხრეთის და დასავლეთის რეგიონებს მუჰაჯირობა მწვავედ შეეხო. მიგრაციები, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით, გრძელდებოდა მთელი მე-19 საუკუნის განმავლობაში, ასევე, მე-20 საუკუნის დასაწყისში (ჩოხარაძე, 2016:7).

მუჰაჯირობის ისტორია და ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების ცხოვრება ფართოდ აისახა ფრიდონ ხალვაშის შემოქმედებაში. აღსანიშნავია, რომ მწერალს ჯერ კიდევ მეოცე საუკუნის 60-იანი წლების მიწურულს ჰქონდა შესაძლებლობა მუჰაჯირთა შთამომავლებთან სტუმრობისა. 1968 წელს, თურქეთში იმყოფებოდა ქართველ მწერალთა ჯგუფი. კერძოდ: ნოდარ დუმბაძე, იოსებ ნონეშვილი, ბესარიონ ჟღენტი, არჩილ სულაკაური, კარლო კალაძე, გურამ ბათიაშვილი, გივი გოგიჩაიშვილი, ფრიდონ ხალვაში... ეს იყო უფრო ტურისტული მოგზაურობა... შესაძლებელია, თავიდანვე იყო დაგეგმილი თურქეთელ ქართველებთან შეხვედრებიც, თუმცა, აქვე უნდა გავისენოთ ფრაგმენტი ფრიდონ ხალვაშის „ომრიდან“: მწერალი მწერალი აღწერს ბურსაში ჩვენებურებთან შეხვედრას და ნოდარ დუმბაძის სიტყვებს: „*ხშირად მომიბრუნდებოდა და მეუბნებოდაო - ფრიდონა, შენ რომ არ წამოგვეყოლოდი, ამათ ვერ ვნახავდითო*“... (ხალვაში, 2007, 200)

მწერლები სტამბულში გადაფრინდნენ მოსკოვიდან. მათი მარშრუტი იყო შემდეგი: სტამბული, ბურსა, იზმირი, ანკარა, ჩორუმი, სტამბული; ქართველებთან შეხვედრები ჰქონდათ სტამბულში, ბურსაში, სადაც ქართული სოფელიც მოინახულეს; ასევე, გზად, შესაძლოა, საქარიაში, ქოჯაელში ან დუზჯეში. ფრიდონ ხალვაში

შეხვდა ბიძაშვილს, მამიდას, გაიცნო ახმედ მელაშვილი... თუმცა ეს სხვა ისტორიებია და ამჯერად ნაკლებად ვეხებით...

გამომდინარე საბჭოთა კავშირისა და თურქეთის არაკეთილმეზობლური ურთიერთობიდან, განსაკუთრებით, მეოცე საუკუნის 30-იანი წლებიდან, თურქეთი საქართველოსთვისაც ჩაიკეტა. შესაბამისად, იშვიათი გამონაკლისების გარდა, წარმოუდგენელი იყო ურთიერთობა თურქეთელ ქართველებთან. ეს სივრცე მიუწვდომელი იყო მოგზაურებისთვისაც, მწერლებისთვისაც, მეცნიერებისთვისაც. ამ გამონაკლისთაგან ალბათ ყველაზე მასშტაბური სწორედ მწერლების ვიზიტი იყო. 60-იანი წლების მიწურულის შთაბეჭდილებანი, მხატვრულ ტექსტებში თუ ჩანაწერებში წარმოდგენილი სურათები, ამავდროულად წარმოადგენს ძვირფას მასალას მუჰაჯირთა შთამომავლების თანამედროვე რეალობასთან შესადარებლად. ბუნებრივია, საინტერესოა ტექსტები, ამ შემთხვევაში, ლექსები, მუჰაჯირთა შთამომავლების ქართულის შესახებ.

*„კაი მექართულე ვეღარა ვარ,
მაგრამ სული მიდუღს იმოდენა,
რომ შიგ სიტყვა მარად მშობლიური,
როგორც გაზაფხული, იტოტება“* (ხალვაში, 2000.I, 122),

- ასე ათქმევინებს ფრიდონ ხალვაში თურქეთელ გურჯს ცნობილ ლექსში „მითხარ, როგორაა მემლექეთი“. ამჯერად არ ვეხებით მხატვრულ ტექსტებში დიალექტის გამოყენების დიაპაზონს და ფუნქციას. ბუნებრივია, რომ ჩვენებურები 60-იან წლებშიც ლაპარაკობდნენ იმ დიალექტზე, რომელიც მათმა წინაპრებმა წაიღეს მუჰაჯირობისას. დროთა განმავლობაში ქართულს თურქული ლექსიკაც მრავლად შეერია. მიუხედავად ამისა, როგორც ვთქვით, იმხანად ჯერ კიდევ ქართველთა ყველა თაობა ლაპარაკობდა მშობლიურ ენაზე და ბავშვებიც ენას ქართულად იღვამდნენ.

გასაკვირი არაა, რომ პოეტი ეხება რწმენის თემასაც... მოძალებული მტრების ბრძოლა ენის და რელიგიის წინააღმდეგ საუკუნეთა განმავლობაში გრძელდებოდა. სწორედ ამ ბრძოლაზე გადიოდა ასიმილაციის, ამ შემთხვევაში, გათურქება-გაოსმალეების საფეხურები... ცხადია, მუჰაჯირთა შთამომავლებში წინაპართა რწმენა წაშლილია, ჩანაცვლებულია ისლამით, მაგრამ პოეტი იმასაც ხედავს, რომ მშობლიური ენისადმი დამოკიდებულება ზოგჯერ ლამის რწმენასთან, სალოცავებთან დამოკიდებულების ტოლფასია:

*ბურსას ჯამესთან, პარასკევს,
გურჯი, მლოცველი ჯუმისა,
შემომხვდა, თავი გამაცნო, –
მე ვარ ქართველის რჯულისა,*

- წერს პოეტი ლექსში „რჯული“, გამოხატავს ბურსელი ქართველის ემოციას და იქვე ასე ათქმევინებს ჩვენებურს, მუჰაჯირთა შთამომავალს:

*გადათელილი ათასგზის
წამებით წარსულს ვეველიდი,
ენა წენესი, ბაბასი,
შემინახია რჯულივით.
დაქცეულ-დახარჯული ვარ
სიტყვით, სიმღერით, ტაძრითა,
მიტომ აქ მტვერიც რჯულია
ნახვეტი ჩვენი ნაცრიდან (ხალვაში, 2000.I, 211).*

ეს ტექსტები დაფიქრებაა ერის ისტორიაზე... ემოციები მწვავედება მეტადრე მაშინ, როცა თვალნათლივ ჩანს სისხლიანი საუკუნეების კვალი მეოცე თუ ოცდამეერთე საუკუნეთა თაობებშიც, როცა ხედავ საზღვარს მიღმა დაჩენილი ისტორიული სამხრეთ საქართველოს თუ მუჰაჯირთა შთამომავლების დასახლებათა თანამედროვე რეალობას. სწორედ ამ ვითარებაში თვითშემეცნების, ვინაობის

განმსაზღვრელი ხდება, უპირველესად, ენა. „თუმცა მაჰმადმა არ მომმადლა ქართული სიტყვა, ღმერთი მაღალი ხომ თვით ხელავს ქართველი რით ვარ? - ისევ იმ ენით, სულ, სულ, სულ რომ სულივით ვითქვამ“ - ასე ათქმევინებს პოეტი ჩვენებურს ლექსში „თუმცა მაჰმადმა“ (ხალვაში, 2000.I, 233). ეს განწყობა ბევრგან ჩანს ფრიდონ ხალვაშის შემოქმედებაში, თუმცა, ამჯერად, ორიოდ ფრაგმენტს დავჯერდებით. ლექსში „ღმერთმა ნუ ქნას“ პოეტი წერს:

*ობოლ ერის უთქვამს მწერალს,
გვიან ცხვება კვერი ობლის,
ჩვენი ენა არის რწმენა,
რელიგია ერთად ყოფნის.
მუსლიმ ძმების გზიდავ დარდებს,
სიტყვა ბურსას თქმული მომდევს,
ღმერთმა ნუ ქნას, სადმე ქართველს
ქართველობა არ უნდოდეს (ხალვაში, 1995, 187).*

ენა და რწმენა გაიგივებულია ახმედ მელაშვილის მკვლევლობის გამო დანერგილ ლექსშიც:

*რომ ღმერთის რწმენა
ჩემთვის არის იმ ენის რწმენა,
სულ ერთი სიტყვით
გულის ტკენის რომ ძალუძს რჩენა... (ხალვაში, 2000.I, 231)*

ერთხელაც მივუბრუნდეთ „მითხარ როგორაა მემლექეთის“ ტკივილს და გავიხსენოთ ნოდარ დუმბაძის ცნობილი ჩანაწერი: თურქეთში, კერძოდ ბურსაში, სწორედ ზემოხსენებული მოგზაურობისას, იგი შეხვედრია ერთ პატარა ბიჭს; ბურსა თურქეთის ის პროვინციაა, რომელშიც ბევრი ქართველი ცხოვრობს. იქ მუჰაჯირთა შთამომავლების მრავალი სოფელია. ამიტომ გასაკვირი არაა, რომ მწერალმა ბიჭი იერით ქართველს მიაშგავა: „- ცივი მჭადით გაზრდილ გურულ ბიჭს ჰგავდაო“ - წერს დუმბაძე. ბიჭი

მართლაც ქართველი აღმოჩნდა, მაგრამ ქართული არ იცოდა და დიალოგიც თარჯიმნის დახმარებით შედგა.

მწერალი იხსენებს:

„- ქართული რატომ არ იცი? - ვუსაყვედურე.

- ნენეი მომიკვდა. - იმართლა თავი.

ეს ორი ქართული სიტყვა ისე მითხრა, ტირილი მომინდა.

სასტუმროში წავიყვანე და ის ჩვენი რელიკვია „დედაენა“ გაჩუქე.

- შენია, წაილე, ოღონდ ქართული ისწავლე, - ვთხოვე.

თავი დამიქნია, გამიღიმა და წაიღო. წაიღო და ისეთი გრძნობა დამრჩა, თითქოს ჩემი დედა გაჩუქე და მისი მკვდარი დედა გავეცოცხლე“ (დუმბაძე, 2024).

ეს ჩანაწერი მრავალი თვალსაზრისით არის საინტერესო, უპირველესად, ალბათ, ემოციური მუხტით, თუმცა ჩვენ ამჯერად მხოლოდ ის გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ნოდარ დუმბაძისთვის გასაკვირია, პატარა ბიჭმა ქართული რომ არ იცის. თავისთავად ცხადია, რომ იმ დროში, ანუ 60-იანი წლების მიწურულს, თურქეთის ქართველთა ყველა თაობა ლაპარაკობს ქართულად და მწერალი გამონაკლისმა შემთხვევამ გააკვირვა.

ერთ-ერთ ლექსში ფრიდონ ხალვაში ხატავს გზად, ქართულ სოფელში, ბავშვებთან შეხვედრის სურათს.

გზად, სტამბულს აქეთ, ვნახე სოფელი.

წისქვილი ხევში ისე გაჩრილი,

ვიცან აჭარა ერთი ნაჭერი,

ცრემლით რომ რწყავდა იქ მუჰაჯირი.

ბაღჩაში ნენეს ბაღნები ახლდნენ,

მათ მივესალმეთ ჩვენ რიგრიგობით,

იძახდნენ, - ნენე, გურჯები, ნენე,

ე, - ჩვენებურად ლაპარაკობენ (ხალვაში, 2000.I, 263).

ბავშვების ქართულს ეხება იოსებ ნონეშვილი ლექსში „ნენე“, რომელიც იმავე 1968 წლის შთაბეჭდილებებითაა ნასაზრდოები:

- მოდი, გვერდით დამიჯექ,
მხარი დამიმშვენე,
დედაენა, ხატიჯევ,
ვინ გასწავლა?
- ნენემ!..
- ბიჭო, ბიჭო ჰასანავ,
აბა გაიხსენე.
ქართული ვინ გასწავლა?
- ნენემ!.. (ნონეშვილი, 1970, 6).

იგივე განწყობაა ნონეშვილისვე ლექსში „თურქეთის ქართველებთან თქმული“

გულში ქართული სისხლი გიღელავთ,
სულშიც ქართველის მზე გაქვთ ჩათანტული
ნენემ ქართული ნანა გიმღერათ,
ნენემ გასწავლათ ენა ქართული.
კურთხეულ იყოს დედა ქართველი,
თქვენ რომ ეძახით ნენეს ალერსით,
მისი ჭაღარა თმების ნათელი
ნამუსის ქუდად გიდგათ თვალებში (ნონეშვილი, 2024).

დედაენის მოტივი ჩანს ფრიდონ ხალვაშის ბალადაშიც, რომელიც ახმედ მელაშვილს ეძღვნება. („მუსა ბურსელი“). მწერალი მოგონებათა წიგნში „ომრი“ აღწერს პირველ შეხვედრას მელაშვილთან. სტამბულში ჩასულ მწერალთან დელეგაციას აეროპორტში დახვდნენ ოფიციალური პირები. მათგან განცალკევებით იდგა ერთი კაცი „გამხდარი, აჩრდილად მდგომი“ სწორედ ეს კაციო, წერს ფრიდონ ხალვაში, მოვიდა და გამომელაპარაკაო, როგორც კი დრო იხელთა:

„– შენ ფრიდონ ხალვაში ხარ? – თურქეთელ ქართველთა კილო მეცნო...“

– კი, ფრიდონ ხალვაში ვარ-მეთქი, – გავეპასუხე გაკვირვებით. ხელი ჩამომართვა და მოხვევასავით მომედო.

– მე ახმედ მელაშვილი ვარ... მე შენთან ლაპარაკი მინდა. ახლა არა... წაყევ ამათ და მე ვიცი შენი ჰოტელი, ჰაცხანა იყოთ და მოგნახავ მეგრე...

– იმ ერთ წამში, ჩვენ, ორივემ, გასაოცრად ერთად შევნიშნეთ, როგორ ბეჭითად გვაკვირდებოდა რუსი, მოსკოველი „ლიტერატორი“ (ვითომ მწერალი), ქართულ ჯგუფს რომ გამოგვაყოლეს (აშკარად ვგრძნობდით, – ის კავებეს კაცი იყო). დამხედურთა შორის, ერთი, რუსულისმცოდნე თურქი (ქართულისმცოდნე არ მოიყვანეს შეგნებულად), აშკარად ჩანდა, ახმედს აკვირდებოდა. ასე, რომ, თურქი და რუსი, მაშინ, გაერთიანდნენ, რათა არ დაეშვათ თურქეთის ქართველებთან საქართველოდან ჩასული ქართველების შეხვედრა“... (ხალვაში, 2007, 176).

მერე იყო ემოციებით სავსე დღეები თურქეთში, შეხვედრები იქაურ ქართველებთან, მათ შორის, მუჰაჯირთა შთამომავლების სოფლებში. მწერლის შეხვედრა მანამდე უნახავ 85 წლის მამიდასთან, რომელიც 1929 წელს მეუღლესთან ერთად გაერიდა საბჭოთა ხელისუფლებისგან მოსალოდნელ რეპრესიებს და თურქეთში დასახლდა, „იზნიქის მახლობელ სოფელში“...

ზემოხსენებულ ბალადაში პოეტი იხსენებს მამიდასთან მისვლის ამბავს: „მუსა ბურსელო, გახსოვს უნახავ მამიდაჩემთან როცა მიველით“? – მიმართავს მეგობარს, უდიდესი სიტბოთი ახსენებს მის შვილებს და თურქეთელ ქართველთა თემას კიდევ ერთხელ ეხება ფაქტიზად, თუმცა ტკივილით სავსე სტრიქონებით:

„მარცხნიდან მეჯდა შენი ივერი,
მარჯვნიდან მეჯდა შენი თამარი.
შენი შავთვალა მორცხვი ციცაი
მემუდარება თვალებდამბალი:

- მე „დედაენა“ მინდა, ბიძა,

მე დავისწავლო მინდა ანბანი“... (ხალვაში, 2000.I, 169)

აქ კიდევ ერთხელ გავისენოთ ნოდარ ღუმბაძის ემოცია და, ასევე, ფრიდონ ხალვაშისეული სურათი ჩვენებურად მოლაპარაკე გურჯების ხილვით გაკვირვებულ-გახარებული ბავშვებისა. შედარების შესაძლებლობა ვახსენე ზემოთ და უნდა ვთქვა, რომ დღეს ასეთი სურათის ხილვა შეუძლებელია - თურქეთში ქართველი ბავშვები ქართულად აღარ ლაპარაკობენ - არც ჭოროხის აუზში და არც - მუჰაჯირთა შთამომავლების დასახლებებში.

მუჰაჯირთა შთამომავლების სოფლებში ჩანერილ 21-ე საუკუნის ზეპირ ისტორიებს ამჯერად აღარ შევხებით და ისევ მხატვრულ ტექსტს მივმართავთ: ფრიდონ ხალვაშის რომანში „შეიძლება თუ არა მუსლიმანი იყოს ქართველი“, ერთ-ერთ ეპიზოდში, შიო შავაძეს ბურსაში მიაკითხავს ბიძაშვილი, ახმედი. ბიძა მე-19 საუკუნის მინურელის მუჰაჯირობის ტალღას გაჰყვოლია თურქეთში. ბიძაშვილს შვილები ახლდა, ქალ-ვაჟი. შიო ეკითხება - იციან თუ არა ბავშვებმა ქართული: ახმედი პასუხობს:

- „ოო! აბა, იციან, სტავლაზე რომ წევდენ, მაშინ შვიდი წლის იყვნენ და ჯერ თურქული არ იცოდენ და მასტავლებელი გაგვიჯავრდა, რაფერნა ვასტავლო ამფერ ბაღვებსო... ჰოდა ამფერიც გვჭირან აქაურებს, შინ ყველაი ქართულს ვლაპარაკობთ და“... (ხალვაში, 2000.II, 398).

ამ ეპიზოდში იმ ეპოქისთვის დამახასიათებელი ერთი დეტალიცაა: უმეტეს შემთხვევაში ბავშვები თურქულს სასკოლო ასაკში სწავლობდნენ. სკოლაში ქართულად ლაპარაკი სასტიკად იკრძალებოდა. ამ ტენდენციას ოჯახებშიც უწყობდნენ ხელს: სახელმწიფო ენის გამართულად ფლობა თვითდამკვიდრების აუცილებელი პირობაა ნებისმიერ საზოგადოებაში. ამ პრობლემას ეხება მუსა ბურსელის (ახმედ მელაშვილის) სიტყვებიც იმავე რომანიდან: „ქართულ წიგნებს ვინახავო, - დაბალი ხმით გაამხილა

მუსამ, - ცოტაც ვმაღავ, აქ ვილაყვებს ქართული წიგნისა და ქართული ანბანისა, ქართული სიტყვისაც ძალიან ეშინიათო. ცეკვას ქართულად არ გვიშლიან, სიმღერას კი გვიშლიან. სიმღერაში ქართული სიტყვის ხმარება აკრძალული გვაქვსო“. (ხალვაში, 2000.II, 401)

თუ შევადარებთ ეპოქათა სურათებს, დღეს ასეთი ვითარებაა: თურქეთში ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების 400-ზე მეტი სოფელია, რომლებშიც ქართული ენა ჯერაც ისმის. ქართულად მხოლოდ საშუალო და უფროსი თაობა ლაპარაკობს. მიზეზად ყველაზე ხშირად იმას ასახელებენ, რომ ქართული ენის საარსებო სივრცე შევიწროებულია და პრაქტიკული აუცილებლობა არ არსებობს. გარდა ამისა, პერიოდი, როცა ქართული ენა სასტიკად იდევნებოდა, ყველამ გაიარა და შედეგი ყველაფრისა გახლავთ ის, რომ 40-50 წლის შემდეგ ქართულ სოფელში წინაპართა ენის მცოდნე თითებზე ჩამოსათვლელი თუ იქნება (ჩოხარაძე, 2016:35).

ასეთი რეალობა რომ მოსალოდნელი იყო, იმ 1968 წელსაც ჩანდა.

შემხვედი სტამბოლის, იზმითის, ბურსას

კუთხე-კუნჭულში, - ნაწყენი მდგმური.

რა გაჭირვებით, რა მძიმედ სუნთქავს,

შენუხებული, უკვდავი გული! (ხალვაში, 2000.I, 231)

- წერს ფრიდონ ხალვაში ლექსში „ენა მშობელი“ და გასაგებია, რომ „ნაწყენი მდგმური“ ჩვენებურების ქართულია. პოეტი ტკივილიანი ემოციით ხატავს ობიექტურ სურათს, რომელიც ოპტიმიზმისთვის ადგილს აღარ ტოვებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბიბილეიშვილი ი. (2012). ჭოროხის ხვაშიადი (ფრიდონ ხალვაშის შემოქმედება), ბათუმი, გამომცემლობა „შოთა რისთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“.

დუმბაძე, ნ. (2023). ნ. დუმბაძე, „დედა ენა“ <http://karibche.ambebi.ge/skhvadaskhva/skhvadaskhva/1884-nodar-dumbadze-dedaena.html> (15.09.23).

ნონეშვილი, ი (1970). ი. ნონეშვილი, „ნენე“, ჟურნალი „დილა“, 1970 წ. N5.

ნონეშვილი, ი (2023). ი. ნონეშვილი, „თურქეთის ქართველებთან თქმული“, <https://www.aura.ge/316-leqsebi-samshobloze/13157-ioseb-noneshvili--turqetis-qartvelebtan-tqmuli.html> (15.09.23).

ჩოხარაძე, მ. (2016). ქართული ენის გეოგრაფია თურქეთში“. მონოგრაფია. ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“.

ხალვაში, ფ. (1995). რაც ვარ, თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“.

ხალვაში, ფ. (2000. I). თხზულებანი სამ ტომად. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „საქართველო“.

ხალვაში, ფ. (2000. II). თხზულებანი სამ ტომად. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „საქართველო“.

ხალვაში, ფ. (2007). ომრი. თბილისი: გამომცემლობა „ეროვნული მწერლობა“.